

“הרי תדעו כי אחד מכם אני, איש תעלולים ומרי”

על כמה היבטים בספרי הילדים של אברהם שלונסקי

“ילדים יקרים, חברי המצוינים ביותר... הרי תדעו, כי אחד מכם אני, איש תעלולים ומרי. וטובה לי משובה אחת שלכם מכל החכמה והתושיה של הגדולים. והרי תזכרו, כי יחד עמכם ‘ציפצפתי’ פעם בשיר אחד על הקפדנים הגדולים שלנו ו’הרבצתי’ מיני הרבצות ו’קניצצתי’ מיני קונצים שכל ה’טמבלים’ שלנו ממש ‘פיזמקו’ אותי וחירבנוני” (שלונסקי, בהארץ, 27.6.1941). במאמר אחר מספר המשורר על נסיבות היווצרות פרקי “עלילות מיקי־מהו”, שפרקיו הראשונים הופיעו במוסף של דבר בשנת 1933 (הספר כולו התפרסם רק ב־1947, וזכה להדפסות רבות): “המניע לכתיבת ‘מיקי־מהו’ היתה ידידותי עם קבוצת ילדים שעשו צרות צרורות ליושבי בית הקפה, לשם נהגתי להיכנס... שמעתי את שפתם ואת הביטויים שבהם הם משתמשים, שיש בהם שכל ופיקחות, קצב וצבע, והבנתי, כי שירי ילדים ‘המתילדים’ אינם מדברים לנפשם” (“המשורר שלונסקי”, באהלי גדנ”ע, גל’ 10, אדר תשי”ח).

יצרים רבים ביקשו, ומבקשים, לחזור ולהתחבר אל מחוזות ילדותם דרך המדיום שהם עוסקים בו: ציור, מוסיקה, מחול, זיכרונות ילדות – ככל אלה משמשים בערבוכיה מציאות ודמיון. שחזור אירועים מתקופת הילדות הוא צורך קיומי של המבוגר; האמן יכול בכוח כשרונו ודמיונו לממש אותו. היצירה בתחום זה היא גם סוג של בריחה מן העולם שהוא שייך אליו בתוקף גילו והתחייבויותיו. באמצעות היצירה הוא נעשה שוב לרגע “ילד” שחי באשליה שהוא, בניגוד למבוגרים האחרים, מתקבל בחברת הילדים קוראיו כ”ילד של כבוד”: הוא הרי מבין את עולמם, את היצירתיות שלהם ואת לשונם המיוחדת, כי שלונסקי התחבר לעולם הילדים דרך עולם הלשון, שהיה מרכזי מאוד ביצירתו השירית, בתרגומו ובחייו האינטלקטואליים. אין גם לשכוח ששלונסקי היה מראשוני המודרנה בספרות העברית, ובתור שכזה מרד בממסד הספרותי של זמנו.

מעניין לקרוא בערך שהוקדש לו ב”אנציקלופדיה לספרות ישראלית וכללית” (שיצאה ב־1943, ושלונסקי אז בן 43) שנכתב, בסגנון התקופה, על־ידי המבקר נתן גרינבלט: “תגודות, הפיכות ואימים, עולמות מעורבלים – כל אותה תקופה סוערת וטרגית רבת הוד תבעה ביטוי דרוך, חזק, חדש. בא שלונסקי

העלם-המשורר ועל שכמו ציקלון קטן מלא חומר-נפץ פיוטיים, ומיד נתנסה בחלל הספרות שאגה שפראות וגמישות, מרי וכן זעו בה חליפות. "האין זה מקביל לדרך שבה הציג שלונסקי את עצמו בפני הילדים – "איש תעלולים ומרי"? המרחק בין המשורר המבוגר וזה שפנה לילדים לא היה גדול כל-כך. זאת ועוד: שלונסקי הרגיש שהוא מבין את הילדים, שהרי כמוהם הוא אינו מקובל על הממסד הספרתי (ובתרגום למושגים מעולם הילדים, הכוונה יכולה להיות להורים, מורים, בית-הספר). ואכן ב"עלילות מיקי-מהו" הוא תוקף את הגדולים:

הגדולים חכם! כל פעם
שאנחנו הקטנים
מספרים דברים של טעם,
לענו: "פופונים!"

אך ברנש שיש לו מח
בצלחת השקד, הוא אוהב מאד לשמע
פופונים של תינוקות.

כי פופוט הוא כו של מעלה
חו של טף (חיוכם
ולא כל חכם-בליגה
יחשב כאן לחכם!

(מיקי-מהו, עמ' 40-41)

מעניין להשוות את הגישה הזאת לנאמר בשיר-ילדים של לאה גולדברג, בת דורו של שלונסקי, שגם היא ראתה את עצמה קרובה לעולם הילדים יותר מאשר מבוגרים אחרים (ראו, למשל, את ספרה "נסים ונפלאות"). כוונתי לשיר "כובע קסמים", שבו חולמת ילדה על כובע קסמים שימלא את משאלות ליבה; בסוף השיר, כשהיא חוזרת מעולם הדמיון אל המציאות, היא מסכמת: "אבל איפה, אבל אי-בזה / אפשר להשיג כובע כזה? / את אבא ואמא לא אשאל, / כי הגדולים לא יבינו כלל!"

נחזור אל חרוזיו הנזכרים של שלונסקי:

יש כאן אידיאליזציה של היצירה הלשונית הספונטנית של הילדים, בחינת מפי עוללים ויונקים ייסדת עוז, שרק הוא כאמן רגיש מסוגל להעריך אותה. ויש בבתים האלה גם הטחה בחברה שבה כל חכם-בלילה נחשב לסופר...

במקום אחר מסביר שלונסקי: "גם אצלנו משמשים הילדים מקור לא-אכזב בתחום זה. וכבר אפשר לדבר על עברית של תינוקות ועל לשון צברית. כחיבה רבה עוקב אני אחרי שפת-חן זו ולא פעם אחת סיגלתי לי גם לשפת היומיום וגם לצרכים מסוימים בדברי ספרות, בשיר ובפרוזה" ("משהו על הסגנון הצברי", "ילקוט אשל", הקיבוץ הארצי, 1960, עמ' 160). דוגמה אחת לשלוב חרוזים עממיים, שהיו מקובלים בין ילדים, ב"עלילות מיקי-מהו":

ראו היטב איך אֶצְיָרָה
דמות פֶּרְצוּף על פי דְקָדוּק:
סו לקו. וְשָׁנָא לְצִיָּחַ.
חֶלֶם-גֶּלֶם בְּדִיּוֹק.
זָחַו:
חִירִיק, חִירִיק
נו פְּתוּחַ
מְרָקָאוֹת
נְסִיר נְפוּחַ
סְמִד, סְמִד
סו בְּפוּף נְהָרִי לְכֶם פֶּרְצוּף

(עמ' 50)

אין זה מענייננו לקבוע באיזו מידה "התאימה" יצירת שלונסקי לקוראים הצעירים, אלא רק לראות בה חלק משמעותי ביצירתו הכוללת (ראה גישתו השונה של צורף במאמרו המפורט שנוכר בביבליוגרפיה שבסוף מאמרנו). נעיר רק שהגשת "עלילות מיקי-מהו" לילדים נעשתה על-ידי מורים, שהרקע התרבותי שלהם דיבר אל מורשתם וליבם של מורי והורי הדורות הקודמים, והיה דומה למטען התרבותי של שלונסקי.

ועוד הערה מקדימה: בשלושת ספריו לילדים, ובמיוחד ב"עלילות מיקי-מהו", יצא המשורר נגד תופעות תרבותיות שונות ביישוב: הילד שבו הצביע, במשחקי-לשון מתוחכמים, על 'המלכים העירומים' ששלטו בחיי התרבות בתל-אביב.

על הלעז

מנהיגי היישוב ראו בהשלטת העברית, הן בתחום הציבורי והן בתחום הפרטי, משימה מרכזית. הם חששו למעמדה של העברית מול גל השפות הזרות שהעולים הביאו איתם. 'גדוד מגיני השפה' הוקיע סרטי קולנוע ביידיש, התרה

בבעלי עסקים שהגישו חשבונות בגרמנית, גינה אישים שהעזו לדבר בשפות לועזיות בפומבי, וטבע את הסיסמה "יהודי – דבר עברית!".

כשיצא הספר "עלילות מיקי־מהו" הוא משך אליו את אש המבקרים בשל המלים הלועזיות הרבות המופיעות בחרוזיו. שלונסקי אכן הסיר מעליו את כל כבלי המכובדות העברית, כשכתב: "רכותי, כל איש יודע, / כי גם ילד בחיות / מתחשק ומשתגע / למלים לועזיות." שלונסקי הבין לרוחם של ילדים שמתפעלים מיכולתם לבטא רגשות, קללות, שמות מסרטים, מונחים מוסיקליים בשפות שאינם יכולים לדבר בהן. הוא הציף את חרוזיו הקצביים והסוחפים במלים שהיו מקובלות בין דוברי עברית משפות שונות: ערבית, גרמנית, יידיש, אנגלית, ובהם גם מלים ומושגים שנחשבו כלא ראויים לבוא בציבור התרבותי.

גישתו של שלונסקי לשפה העברית המדוברת והמתפתחת היא ליברלית ופתוחה. רבות ממלות הסלנג שכלל שלונסקי בספרו נעלמו. אני משער שהוא הבין היטב את הדינמיקה ואת הכוחות המשפיעים, ולא היה משתומם למשמע העברית השונה המדוברת של היום, והיה בוודאי תורם ליצירה הלשונית שלה.

דוגמות למלים שנחשבו כמעט 'נכסי צאן ברזל' של השפה המתחדשת ונעלמו (מתוך "עלילות מיקי־מהו") מן הערבית: ג'דה (בן חיל), טיירה (עפיפון), יא־שיך; ומשפות אחרות: אייזן, ליפט (ארגזי החפצים של העולים), פוי, קפוט, אורכסטרה. דוגמה אחרת היא שילוב של חרוזי־רחוב, שיש בהם יידיש, משקה שכבר לא קיים (קפיר), וקללה בערבית: "איינס, צווי, דריי, פיר / מגדלה שתה קפיר. / הוא שבר את הבקבוק / וקרא: אינאלאבוק!".

בהמשך השיר שצוטט למעלה, הוא כותב:

הגדולים תמיד בטוחים פה,
 פי כק המה חפיקים פה,
 וכל ילד בנדאי,
 מטמטמקל הוא, נדי!
 אך אגננו היגדים
 את הכל־בכל יודעים!
 לא כק סתם מעשיות, –
 גם מלים לועזיות!

מה היה שלונסקי אומר למקרא מכתב למערכת שהתפרסם ב"הארץ" לאחרונה, שבו מתאונן הכותב (עלי נבו מתל־אביב) על השתלטות הלעז: "באחרונה התבשרנו שהוקם מרכז עסקים ושמם 'אירפורט סיטי'. המרכז הזה הוקם ליד שדה התעופה ע"ש דוד בן־גוריון, שדרש מקציני צה"ל עוד ב־1948 לעבֵר את שמותיהם, ולחץ גם על שרי הממשלה והפקידות הממשלתית לעברת

את שמותיהם. האם אין דרך חוקית שגוף ממשלתי כלשהו יוכל להתערב בעניין?
 הלעז משתלט אט אט; אם חנות של גוף ציבורי כמו בוק קרויה 'בוק סטור',
 וכמובן על חנויות פרטיות. הכותב מציע ללכת בעקבותיה של קוסטה-ריקה
 ולהטיל מס שלטים מוגדל על עסקים בעלי שמות זרים. אולי היה שלונסקי מגיב
 בציטוט מתוך חרוזיו הסאטיריים, שעושים את המאבק למען העברית לחוכא
 ואיטלולא: "כאן הצויח: 'לרעזית היא!' / וגעו אז שה רעז: / 'הלאה, הלאה, עם
 לרעז: / הלאה לעז! הלאה לעז!' [...] או קפצו התיאטרונה / אוזותיים ותרונה:
 – רק עברית! / רק עברית! / עד שכל גרון הצריד."
 שלונסקי, שהיה בקי גדול בלשון המקורות היהודיים, הבין שהשפה
 המתחדשת היא יצור חי שאי אפשר לעצור אותו. לכבוד כניסתו של "הילד הרע"
 לוועד הלשון (שהפך, עם קום המדינה, לאקדמיה ללשון העברית) הקדיש לו נתן
 אלתרמן ב"טור השביעי" את שירו "שלונסקי באקדמיה":

הוא נקרא אל ביתך, את מונדת לו תגא,
 אקדמיה כבת תרביצים ונקו.
 יבלחך, אקדמיה, צץ אדם ברוגה,
 בבלחי נצרה לפגי פלירט מסכו.

[...] אד לא, לא! העברית בו קצת-קט מאהבת...
 יראח ונמשכת... ואיו לחפריד.
 כי גם אכן סוקלת גם אכן שואבת
 הוא הנה ויחיה ללשון העברית.

[...] הוא צרף לשלטון, וצופים אליו שמה
 שיר ועיר ושנקה, רעיו בקביכה.
 הם בו נחת רואים ושמהים בו... שלמה!
 כי יודעים הם שהוא נציגם בשיכה.

[...] ועוד זאת הם אומרים: גם מאש ועופרת
 לא נסוג, עד אשר תצטרכו לעמל
 על מלון מנחי חיי דרור עלי ארץ
 לשמוש יומיומי
 לתמיד
 ולכל.

שאלות

בדיחה ישנה מספרת על משפחה שמבלה בחיק הטבע בעריכת פיקניק. האב עסוק בהכנת האש ובצליית הבשר לארוחה. הבן הקטן מתבונן בפעילויות של האב, ומציף אותו כל הזמן בשאלות משאלות שונות: מחיי יומיום, שמות של ציפורים, כיצד פועלים מכשירים, תופעות בטבע ומה לא. האב פוטר כל שאלה במלים: "איני יודע". האם שמקשיבה ל"דיאלוג" הזה, מתערבת ונוזפת בכך: "תפסיק להציק לאבא". האב מפסיק לרגע את עיסוקיו ופונה לרעיתו: "לא, חשוב שהילד ישאל, כדי שיתפתח..."

אין ספק שעידוד ילדים לשאול (בתנאי ששיבו להם) היא יסוד חשוב בהתפתחותם. יאנוש קורצ'אק מביא בכתיבו הפדגוגיים דוגמות רבות של שאלות ילדים שבהן הם תוהים על תופעות שונות שמתרחשות סביבם ושאינן מובנות להם. בספר הילדים שלו "הנער העקשני – חיי לווי פסטר", הוא הופך את הקורא הצעיר למעין מדען קטן, כשהוא מעלה את השאלות שפסטר הציג לעצמו, ושהביאו לתגליותיו: "מכירים את החלב החמוץ, אך אין חושבים ואין שואלים, משום מה החלב מחמיץ? אוכלים לחם. מפני מה דרושים שמרים לאפיית לחם? מפני מה חלות ועוגות פעם הן תופחות ונאפות יפה, ופעם אחרת אינן מצליחות? שותים יין ויין־שרף. איך עושים אותם? מפני מה בשר מתקלקל ונרקב? מפני מה אדם בריא יכול להידבק מאדם חולה? [...] אני רוצה לדעת ואדע. ואדע היטב, והכל בדיוק, ביסודיות. אעבוד ואעשה הכל בעצמי. ואחר־כך אלמד אחרים" (עמ' 41).

שאלותיו של מדען הן ממוקדות ותכליתיות ומטרתו היא ליצור כלים מעשיים שישפרו את איכות החיים.

מה טיב השאלות שמעניינות את הילד? הוא רוצה לדעת הכול, הוא נהנה מעצם שאילת השאלה שיוצרת קשר עם המבוגרים. הדבר בא לידי ביטוי בהרבה שירי ילדים. כיצד 'מנסחים' המבוגרים את שאלות הילדים? השיר "למה?" של אלה אמיתן מתחיל כך: "השכם בבוקר קמה רמה / ומתחילה שואלת: למה?" ואז באה סדרה של שאלות, מהן היתוליות, כגון: למה החמור אינו שר כמו ציפור? למה אין לדוב כנפיים? ומהן הגיוניות: למה הים כחול? או למה הנייר לבן? רמה היא ילדה נודניקית ששואלת את השאלות מתוך שעמום ורצון לבלבל לאם את המוח. והוא מסתיים כך: "ושאלה לי אחרונה: / 'אמא, למה אינך עונה?' כזה הוא גם שירו של יצחק קצנלסון "מיכה הפטפטן", שמעלה שאלות שונות באותה רוח, ומסתיים בגערה הומוריסטית: "למה 'למה?' תשאל, מיכה, / יען אין מסגר על פיך!". הדוגמה השלישית היא שירו הקלאסי של משה דפנא "למה?". אודי חמודי שואל שאלות הלקוחות מן הסביבה הכפרית שבה הוא חי:

מדוע הטלה יודע לומר רק מה? או למה הרוח מכה באילנות? והוא מסתיים במלים: "אך תענהו אם ככה או כך / ו'למה' חדש אז מפיהו יצמח." השירים אמנם חביבים ומשעשעים, אך המכנה המשותף הוא שלמבוגרים אין סבלנות לשאלות הילדים, ואינם יכולים להבחין מתי השאלות הן "רציניות" ומתי הן שאלות סתמיות שנשאלות אם מתוך שעמום ואם כדי לרדת לחי המבוגרים.

גישה אחרת לגמרי באה לידי ביטוי בשיריו של ע' הלל, שיכולים לשמש חוליית-מעבר לשירי השאלות של שלונסקי. בניגוד לשירים שהובאו למעלה, אין זה המבוגר שמדווח על שאלות הילד. המספר על שאלותיו הוא הילד עצמו, שמתייחס אל עצמו ואל שאלותיו בהומור ובקריצה. השאלה היא אמצעי לשעשוע ולמעין משחק: "מה עושים העצים? / צומחים. / ומה הבתים? / עומדים. / והעננים מה עושים? / נוסעים, נוסעים! / והקוצים? / שרפות!". ברוח זו של המוכן מאליו, המבטלת את ערכה של השאלה, נמשך השיר כולו. ובסוף? "ואני / מה אני עושה? / כלום. / רק שואל." ("אני שואל").

בשיר אחר שכולו דיאלוג אבסורדי עם בולבול ("בולבול, למה ככה?") שואל הילד את הבולבול מדוע הוא מזמר, מוחא כנפיים, מחבר מנגינה. והבולבול עונה בפשטות עליזה: "כי שמח לי כל ככה, / שהשמש / עוד מעט זורחת!". ובסיום השיר גם לבולבול יש שאלה: "ואתה?! / אמור לי אחא! / למה כל היום שואל?" ותשובת הילד: "אני! / פשוט: / כי גם אצלי זה ככה!".

תוכנה ו"תכליתה" של השאלה אינם חשובים. העיקר הוא השעשוע ויצירת אווירה טובה של קשר, אחווה והומור, ואולי זוהי באמת הפונקציה הראשונית של השאלה: יצירת יחסים בין בני-אדם.

שלונסקי, בשירי השאלות שלו, פותח לקורא אופקים חדשים. "אני וטלי או ספר מארץ הלמה" הוא הטוב בספריו לילדים, אולי משום שהוא פונה לנכדתו באורח כמראיניטימי. גם אין כאן גודש של משחקי-לשון, קריצות למבוגרים ואסוציאציות לנושאים חברתיים ותרבותיים שהעסיקו את שלונסקי ובני דורו.

המשורר המבוגר מתייחס במלוא הרצינות לשאלותיה של טלי: "טלי שואלת בלי הרף: אז למה? / אז למה זה הנה? / ולמה זה שמה? / ולמה זה ככה? / ולמה זה כך? / אנחנו בלמה של טלי נפתח." הספר כולו מתרחש בממלכת השאלות: "כי ארץ הלמה / קסמה ויפתה לי." ושוב בשונה מן השירים שהובאו לעיל השאלות של טלי אינן מפתיעות אותו כלל, הרי הוא תוהה כאמן על העולם ואינו מפסיק לשאול, ומכאן הבנתו את עולמה של טלי. הוא אומר את הדברים בשיר "משהו על אברם":

[...]

אתם בנדאי תשאלו: 'איך אפשר:

גדול בשנים – נעדין קילד?'

חביטו וראו, כי אפשר ואפשר:

ישנם שוכבים שקאלה בחלד!

[...]

וקאו נסים באמרה חשוכה,

אמרה מפרסקת מכוש נעד הדו:

'במקום שעומדים בעלי-משוכה,

שם רק משוכר ותינוק יעמודי.

שירי ה'למה' שלו בנויים על דיאלוג מתמיד עם טלי, ויש שהיא עצמה פותרת את השאלות. כמובן, שלונסקי נאמן למשחקי המלים שלו וה'פתרונות' הם בהתאם: החמסין נקרא כך כי הוא חומס את הלחות, הדגים מדגדים את פני הבריכה ולכן היא צוחקת בקמטיה, הזכר בקופים נקרא שימפנזה והנקבה: שיפנזאת. ומדוע עומד העגור על רגל אחת? הוא כל-כך עסוק במציאת טרף, ואין לו זמן ללמוד: "ואם כך יימשכו כל חייו של עגור, / סופו שיהיה עם-ארץ גמור." ואז נמצא הפתרון:

אם אין לי ברכה פה,

אעמד ואלמד

את כל התורה פה

על רגל אחת.

הקצביות והמוסיקליות של השירים, ההמצאות הלשוניות והיחס לשובכות ולמשחקיות בעולמו של הילד, ועולם הדמיון – כל אלה מייחדים את הטובים שבשירי שלונסקי לילדים:

כי לנו כל זמר הוא בעל-כנפים,

על כן הוא יכול לגמא מרחבים.

כנפי הדמיון עשויות מסרנים

של שמש אביב והרבה פוכבים,

והרבה חלומות שחולם איזה ילד,

ומשחק של ינגיד ש...

ואפילו שטיות, –

וְכָל חֲמוֹנֵי שְׁאֵינָנוּ בְּהֶלֶד
בְּנֹכוֹת חֲכָנִים מִתְחִיל אֶז לְהִיּוֹת.

מקורות

ספרי הילדים של אברהם שלונסקי:

עלילות מיקי-מהו, ספרית פועלים, 1961 (יצא לראשונה ב־1947).

אני וטלי או ספר מארץ הלמה, ספרית פועלים, 1957.

עוף לי גוף לי, עם עובד, תל־אביב 1966.

על שלונסקי:

יחזקאל צורף, "שירת הילדים של אברהם שלונסקי", **מעגלי קריאה**, מס' 1, 1977, עמ' 29-50.

אילנה ישראלי, "יסודות דינאמיים בשירת ילדים", **מעגלי קריאה**, מס' 4, 1978, עמ' 33-50.

אנציקלופדיה לספרות ישראלית וכללית, מצפה, 1943 (הערך: אברהם שלונסקי).

נתן אלתרמן, **הסוד השביעי**, עם עובד, תל־אביב תשי"ח. ("שלונסקי באקדמיה")

שירים של משוררים אחרים:

מנחם רגב (עורך), **חגיגה של שירים**, עם עובד, תל־אביב 1977. (המדור "המון שאלות": שירים

מאת אלה אמיתון, יצחק קצנלסון, משה דפנא, ע' הלל).

ע' הלל, **בוקר טוב**, הקבחה"מ, תל־אביב 1965. ("אני שואלי")

לאה גולדברג, **מה עושות האיילות**, ספרית פועלים, תל־אביב 1949. ("כובע קסמים")